

Orta əsr Şərq mütəfəkkirləri insan və həyat haqqında

Aytək Məmmədova

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: a.z.m-9@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin insanın yaranışı, mahiyyəti və həyat haqqında fikirlərinə diqqət yetirilir. Onlar insanı yaranmışların ən şərəfli kimi dəyərləndirir, onu özünü təkmilləşdirməklə kamillik zirvəsinə çatmasının mümkünliyünü bildirirdilər. Burada insanın ictimai varlıq kimi cəmiyyət daxilində, ictimai həyatda fəaliyyət göstərdiyi qeyd edilir. Məqalədə Yusif Balasaqunlunun, Ömər Xəyyamın, Nizami Gəncəvinin, Nəsirəddin Tusinin, Cəlaləddin Ruminin, Yunus İmrənin, İmadəddin Nəsiminin, Əlişir Nəvainin insan və həyatın mənası haqqında fikirləri araşdırılır. Onlar əsərlərində insan həyatının müvəqqətiliyindən, yaranmışların hamısının məhvə məhkum olmasından, həyatın keçiciliyindən bəhs etmişlər. Burada bütün insani dəyərləri, keyfiyyətləri özündə toplayan kamil insan məsələsi haqqında alimlərin düşüncələri də öz əksini tapmışdır. Məqalədə insan, həyat və digər ədəbi, elmi, fəlsəfi məsələlərdən bəhs edən Orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin dərin məzmunlu elmi fikirlərinin onlara əbədi həyat, əbədiyyət qazandırdığı göstərilir.

Açar sözlər: Şərq, Orta əsr, insan, mədəniyyət, həyat, mütəfəkkir

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.08.2022; qəbul edilib – 17.08.2022

Medieval Eastern thinkers about man and life

Aytek Mammadova

Doctor of Philosophy in Philosophy

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: a.z.m-9@mail.ru

Abstract. The article deals with the views of medieval Eastern thinkers on the origin, nature and life of man. They considered man the noblest of all beings. They also expressed the possibility that he could reach the pinnacle of perfection by perfecting himself. It is noted here that a person as a social being functions in society, within himself, in public life. The article discusses the views of Yusif Balasagunlu, Omar Khayyam, Nizami Ganjavi, Nasiraddin Tusi, Jalaleddin Rumi, Yunus Imre, Imadeddin Nasimi, Alisher Navoi, revealing the meaning of a life and a man. In their works, they spoke about the frailty of human life, the doom of all beings to death, and the transience of life. It reflects the views of scientists, revealing the question of a perfect person, embodying all human values and qualities.

The article shows that the deep scientific ideas of medieval Eastern thinkers, who spoke about man, life and other literary, scientific and philosophical issues, gave them eternal life and immortality.

Keywords: East, Middle Ages, human, culture, life, thinker

Article history: received – 10.08.2022; accepted – 17.08.2022

Giriş / Introduction

Orta əsrdə müsəlman Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda mütəfəkkirlər insan və onun həyatı haqqında məsələləri işıqlandırmışlar. Onlar insanın yaranışı barədə problemi araşdırarkən, onu həm cisim, həm də ruhdan təşəkkül tapmış bir varlıq kimi xarakterizə etmişlər. İnsan həm də ictimai varlıq kimi ictimai hə-

yatda, cəmiyyət daxilində mövcuddur. İşıqlılıq fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəvər-di (1154-1191) insanı canlı varlıqların ən şərəfli adlandırmış, dahi Nizami Gəncəvi (1141-1209) isə İnsanı (Adəm oğlunu) mələklərlə müqayisə edib, ona üstünlük vermişdir.

Əsas hissə / Main Part

Ulu Nizaminin fikrincə, insan xilqətdən şərəfli yarandığı üçün zəngin mənəviyyətli, böyük amallar yolçusu olmalıdır. Şairin nəzərində insan öz bacarıq və qabiliyyəti sarıdan yer üzünün ağasıdır. Dünyada hər şey onun xidmətindədir. İnsan – istər şah, istərsə də adi rəiyyət həyatda bir sıra fərdi keyfiyyətlərinə – ağıllı, bilikli, hünərli, zəhmətkeş, doğrucu və s. təqdirəlayiq sifətlərinə görə seçilir [5, s.166].

Ensiklopedik alim Nəsirəddin Məhəmməd Tusi insanın yaranmasını Quran ayələrinə istinadən izah etmişdir. Mütəfəkkir insanı Allahın yerdəki oxşarı kimi səciyyələndirərək yazırdı: Allah “özünə oxşar yaratmaq istədiyi insanın mayasını qırx üsul ilə təkmilləşdirir-təkmilləşdirir qırx dəfə bir şəkildən başqa şəklə, bir haldan başqa bir hala saldı, “İnsanın palçığını qırx gün öz əlimlə yoğurdum” dedi”. Nəsirəddin Tusinin fikrincə, Allah insanı başqa varlıqlardan öz üstünlüyünə görə fərqləndirmişdir. Filosof Quranın “Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq” ayəsinə uyğun olaraq yazırdı: “Onda bəyənəməyə layiq əlamətlər meydana çıxdıqda heçdən yaranmışların ən yaraşığı olan insan surətini (Allah) ona bəxş etdi”.

Nəsirəddin Tusi insanın cismi tamamlandıqdan sonra Allahın hökmü ilə onun ruha sahib olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. O yazırdı: “Allah öz əmri ilə insana bir dəfə “ol!” deməklə ruh verdi. “Bizim əmrimiz yalnız bir dəfə verilir”, “ol!” əmri veriləcək, bir göz qırpımında, bəlkə ondan da tez hər şey hazır olur” [10, s.32]. Nəsirəddin Tusi insanın həm duyğuya, hissə və qavrayışa, həm də ağıla və zəkaya malik olduğu üçün yer üzünün əsrəfi bilmişdir.

Türk dünyasının əzəmətli mütəfəkkiri, “Xoşbəxt edən bilik” (“Qutadqu bilik”) kitabına görə

dünya şöhrəti qazanmış Yusif Balasaqunlu insan və həyat məsələlərini izah edərkən dünyanın faniliyindən, həyatın keçiciliyindən bəhs etmişdir:

*Bu aləm qalacaq deyil, necə olsa gedəcəkdir;
sən itib-getməyəcək bir yaxşılıq et.
Dünya qalır, doğan nəhayət ölür;
insandan qalan ancaq yaxşı və ya pis addır*

[1, s.378].

Yusif Balasaqunlu “hər doğan ölmək üçün doğar; ölən kimsə adı ilə bir iz buraxır” yazmışdır:

*Bu bir tutam hayat tükənir, sona çatır;
insanın, istər yaxşı,
istər pis olsun, ancaq adı qalır.
Bu dünya səni ovudaraq oyadar;
qafil olma, qəflət səni uyutmasın.
İnsanı uyutan bu qəflətdir;
uyuyan insan işini-gücünü buraxır.
İnsan bu qəflətə heç düşməsə idi,
o mələk olur və yalnız ibadət edərdi [1, s.379].*

Nəsirəddin Tusiyə görə, insanın mənəvi ehtiyacları fikir, ağıl, şüur və iradə vasitəsilə təmin olunur, idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bəd-bəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir [10, s.53].

İnsan həyatı boyu kamilləşməyə çalışır, bununla da fəzilətlərə, yüksək əxlaqi dəyərlərə yiyələnir. Kamil insan, həqiqi insan probleminə dair görüşlər alimlərin və mütəfəkkirlərin yarıdıcılığında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kamil insan bütün insani dəyərləri, keyfiyyətləri özündə

toplayan insandır. Kamilliyin insanda ən yüksək zirvəsi, yəni kamil insanın ən yüksək məqamı – peyğəmbərlikdir. Orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində bu, geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Yusif Balasaqunlu Məhəmməd Peyğəmbəri “xalqın ən seçilmiş, adamların ən yaxşısı” adlandırır, “sevgili peyğəmbəri rəbbim göndərdi” yazmışdır. Peyğəmbəri qaranlıq gecədə xalq üçün məşələ bənzədən mütəfəkkir onun xoşməcaz, safürəkli, xoşrəftar, həya sahibi, şəfqətli, səxavətli, əliaçıq olduğunu bildirmişdir.

Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi İmadəddin Nəsimi (1369-1417) kamil insanı belə tərənnüm etmişdir:

*Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi?*
[7, s.81].

Yaxud:

*Həq-təala adəm oğlu özüdür,
Otuz iki həq kəlamı sözüdür.
Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür.
Adəm ol candır ki, günəş üzüdür* [6, s.40].

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Zakir Məmmədov bunun izahını belə vermişdir: Nəsimi “Həq-təala adəm oğlu özüdür”, “Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür” hökmlərini verməklə, “Həq-təala” (“Allah”), “cümlə-aləm” və “adəm oğlu” (“insan”) anlayışlarını eyniləşdirmiş, onların göstərdiyi varlığı vəhdətdə götürmüşdür [5, s.257].

Mütəfəkkir “Həqq-təala varlığı adəmdədir” [6, s.23], – fikrini bildirərək İnsanı belə qiymətləndirmişdir:

*Hər nə yerdə, göydə var, adəmdə var,
Hər nə ayda, ildə var, adəmdə var,
Hər nə əldə, yüzdə var, qəddəmdə var,
Hər sözün fəhm etməyə adəm də var*
[6, s.39].

Sufilər insanın kamilliyə çatmasında özünəhesabat, özünənəzarət və daxili müşahidə hallarına, məqamlarına riayət edərək haqqa qovuşmalarının mümkünlüyünə diqqəti yönəltmişdilər.

Zakir Məmmədov ilk dəfə olaraq sufilərin mistik özünəkamilləşdirmə yolunu şəriət, təriqət, həqiqət olmaqla üç mərhələdən ibarət göstərmişdir: “Sufilər insanın mütləq həqiqəti dərk etməsini hiss və əqli idrak qüvvəsi ilə deyil, yalnız mistik hallara və məqamlara yiyələnməklə mümkün sayırdılar. Mistik özünəkamilləşdirmə yolunda ilk mərhələ şəriətdirsə (əş-şəriət), son məqsəd, son mərhələ həqiqətdir (əl-həqiqə). Şəriətdən həqiqətə mənəvi gediş yoluna təriqət (ət-təriqə), bu yolun üstündəki dayanacaqqlara, məqamlara (əl-məqamat) deyilir. Məqamlar sufi halları (əl-əhval) ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Təsəvvüfdə təriqət hallar və məqamların qarşılıqlı inkişaf xəttini təşkil edir. Hər bir sufi müridin ən ali rütbəyə yüksələnədək özünü kamilləşdirməsi yalnız halların və məqamların birgə müşayiəti ilə həyata keçir. Özünəhesabat (əl-mühasəbə), özünənəzarət (əl-müraqəbə) və daxili müşahidə (əl-müşahədə) halları və məqamları bütün təriqət boyu çulğalaşaraq təsəvvüf yolçusunu daim sarır, onu haqqa yaxınlaşdırır” [5, s.112-113].

Sufilər insanın azadlığını Allahın külli iradəsinin qəbulu şəklində açıqlayırlar. Onlara görə, cüzi iradə aldadıcıdır. Həqiqi azadlıq ancaq mütləq varlığın şüurundan ibarətdir. Hər şey mütləq və tək varlığın təcəllisidir. İnsan da onun təcəllisidir. Bu mənada insan Allahın sonsuz sifətlərinin təzahürü, yəni zühur etdiyi yerdir [11, s.210].

Hər bir şəxs nəfsini təmizləməklə yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnməlidir. Buna görə, ilk öncə, həyatın mənasını anlamaq lazımdır. Böyük filosof, rübailər ustası Ömər Xəyyam (1048-1131) insanın həyatda qarşılaşdığı çətinliklərdən, problemlərdən bəhs edərkən, bunun bəzən yaşamaqla əlaqədar fikirlərinə təsir etdiyini göstərmişdir:

*Sadələvh könlümdən mən cana gəldim,
Cəfakeş canımdan fəğana gəldim,
Mənsiz də dünyanın işi keçərmiş,
Əcəba, nə üçün cahana gəldim?!*
*İnsana daima qəm verir fələk,
Bir qursa, birini dağıtsın gərək.*

*Dünyaya gəlməyən bilsə, gələnlər
Nə çəkir, gəlməkçün bəsləməz dilək*
[3, s.18-19].

Ömər Xəyyam insanın həyatın və ölümün mənasını öyrənməyə çalışdığını qeyd etmişdir:

*Həyatın sirrini bilsəydi ürək,
Bilərdi ölümün sirri nə demək.
Bu gün sağlığında bir şey bilməyən
Ölüb getdi, sabah nə dərk edəcək?* [3, s.15]

İnsan həyatının müvəqqəti, dünyanın isə əbədiyyətinə diqqət yönəldən Ömər Xəyyam yazmışdır:

*Xəbərilmədən məni yaratdı,
Dünyada gün-gündən heyrətim artdı.
Gəlişin, gedişin səbəbini mən
Bilmədən, ömrümü heçliyə atdı* [3, s.67].

*Biz getsək, yenə də duracaq cahan,
Bizdən qalmayacaq bir iz, bir nişan.
Biz yoxkən çəkmirdi o heç bir zərər,
Getsək də görünməz onda bir nöqsan*
[3, s.20].

İnsan həyatı müvəqqətidir, yaranmışların hamısı məhvə məhkumdur. Nəsirəddin Tusinin fikrincə, ölüm qorxusundan qurtulmaq üçün alim və filosoflar böyük əziyyətlərə dözür, cismani ləzzət və istirahətdən əl çəkər, yuxusuz gecələrə və ağır zəhmətlərə razı olurlar. Əsl rahatlıq elmdir. Elm adamlarının ruhu və rahatlığı elmdir, çünki dünyanın varlığı-yoxluğu onların gözündə əhəmiyyətsiz və dəyərsizdir. Elmə yiyələnərək əbədi səadət, həmişəlik istirahət əldə etdiklərindən müxtəlif qəm-kədər yaradan dünyaya işlərindən əl çəkər, zəruri maye ehtiyac ilə kifayətlənər, dünyagir olmazlar. Çünki dünyagirliyin sonu görünməz, bir arzuya çatdımı, başqa arzu eşqinə düşər. Əsl ölüm bu dünyagirlikdir, xof etdikləri dünyadan getmək deyildir. Buna görə də filosoflar ölümün iki növ olduğunu demişlər: iradi, təbii.

Eləcə də həyatı iki yerə bölmüşlər. İradi ölüm – şəhvani hissləri öldürmək və onun hücumundan müdafiə, təbii ölüm – nəfəsin candan çıxmasıdır. İradi həyat – yeyib-içməklə keçirilən bu fani dünya, təbii həyat – səadət, şadlıq və

qibətə doğuran əbədiyyətdir. Həkim Əflatun demişdir: “İradi ölüm, təbii həyat”. Təsəvvüf filosofları demişlər: “Ölməmişdən əvvəl ölünüz” [10, s.134-135].

XIII əsrin görkəmli sufi mütəfəkkiri, Mövləvilik təriqətinin əsasını qoymuş Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Rumi (1207-1273) yaradılan aləmin və varlıqların öz yaradanına qovuşacağını yazmışdır: “Bu dünyada gördüyümüz gözəlliklər, gözəl əsərlər, həssas duyğulu insanların canlarını, qəlblərini alırlar, o əsərləri yaradana aparırlar. Sanki Allah yaratdığı əsərlərini hərbəl edər, canları, qəlbləri onlara yüklər, özünə doğru çəkər” [9, s.20].

Sufi mütəfəkkir “mən ölümdən əbədi zövqə, əbədi ömrə çatacağımı xəbər aldım. Cənab-i Haqqın lütfünə baxın ki, ölümü əbədi ömür peyğəmbəri etmiş, onunla ölümsüzlüyü müjdələyir”, – yazaraq insanların zövq və səfaya çatmaq üçün çalışdıklarını bildirmişdir. Cəlaləddin Rumi “zövq və səfa nədir” sualını belə cavablandırmışdır: “Kənarlarda bu gördüyümüz həyat pərdəsinin ardında təmiz ruhlar zövq və səfadadır. Nəfsani istəklərə qapılıraq bu dünyada arzu etdiyimiz zövq və səfa, onların zövq və səfalarının kölgələridir. Aqlını başına al da, qızıla bənzəyən varlığını gerçək, əbədi zövq və səfaya ver, qəmə kədərə vermə!” [9, s.205]

Sufi mütəfəkkir “mərhəmətsiz, qəddar dünyanın hiylədən iki yüz başı var. Mənim başımı bu qəddar dünyaya bağlama!” [9, s.276] yazaraq ilahi qüvvəyə, inama üstünlük verirdi. Cəlaləddin Rumi “yaxşı, pis, gözəl, çirkin – hər şey Haqqın əsəridir. Hər şeyi o yaratmışdır” fikrini irəli sürmüşdür. O, ilahi qüvvəyə müraciətlə yazırdı: “Hökmlər verilən də sən sən, hökmlər verən də sən! Gələcək zaman da sən sən, keçmiş zaman da sən! Qəzəblənən də sən sən, razı olan da sən sən! Andan-ana çeşid-çeşid görünürsən. Əslində hər şey sənindir, hər şeyi sən yaratdın!”; “Ey padşahlar padşahına padşah olan! Ey ağıl, ey can ölkəsinə taxt quran, ey yüzlərcə əsəri, nişanəsi olduğu halda, özünü göstərməyən! Ey yoxluq dənizi olan əziz varlıq!” [9, s.254]

Türk dünyasının görkəmli mütəfəkkiri Yunus İmrə (1241-1321) fani dünyaya deyil, mənəvi həyata önəm verməyi üstün tuturdu. “Nə edərlər fani dünyanı, Allah sevgisi var ikən” [2, s.216] fikrini irəli sürən dahi şəxsiyyət “Bu

dünyaya gələn insan sonunda yenə getsə gərək, Müsafirdir vətəninə bir gün səfər etsə gərək” [2, s.165] yazaraq, həyat haqqında fikrini ifadə edirdi: “Biz dünyadan gedər olduq, qalanlara salam olsun, Bizim üçün xeyir-dua edənlərə salam olsun” [2, s.213].

Yunus İmrə ölümün qaçılmaz olduğunu bildirərkən insanın bununla razılaşmasını tövsiyə edirdi:

*Vaxtınıza hazır olun:
Əcəl vardır, gələ bir gün
Əmanətdir quşca canın
Sahibi var, alar bir gün.
Neçə min yol qaçar isən,
Yeddi dərya keçər isən,
Pərvaz vurub uçar isən,
Əcəl səni bular bir gün [4, s.44].*

Özbəkistanın böyük şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvai (1441-1506) dünyanı əjdahaya bənzədir, dünyanın faniliyinə diqqəti yönəldirdi:

*İnsan əjdahadan çəksə də zərər,
O yatdığı yerdə var xəzinələr.
Dünyadan bir çöp də aparmır insan,
Bir nəfər qurtarmır canını ondan.
İnsan bu dünyaya gəldiyi andan
Dünya aman vermir insana, aman!*

[8, s.122-123]

Orta əsr Şərq mütəfəkkirləri insanı özünü təkmilləşdirməklə kamillik zirvəsinə çatmasının mümkünlüyünə, həyatın müvəqqətiliyinə diqqəti yönəldərək, insanın xeyirxah əməllərinə görə dünyada yaşayacağına inanırdılar.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, tarix boyu alimlər və mütəfəkkirlər insanın yaranışı, həyatın mənası, mahiyyəti və bu kimi başqa əbədi problemlərlə maraqlanmışlar. Onlar əsərlərində həmin məsələləri özünəməxsus şəkildə izah edərək müasirlərini, eləcə də sonrakı mütəfəkkirləri düşündürmüşlər. İnsan, həyat və digər ədəbi, elmi, fəlsəfi məsələ

lərdən bəhs edən Yusif Balasaqunlu, Yunus İmrə, Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Cəlaləddin Rumi və onlarla başqa Şərq dünyasının müdrik şəxsiyyətləri əsərləri və əməlləri ilə özlərinə əzəmətli abidə ucaltmışlar.

Ədəbiyyat / References

1. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu bilik – Xoşbəxtliyə aparan elm, Çevirənlər: filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı, 1994.
2. Emre Yunus. Divan – seçmələr. Hazırlayan: Mustafa Tatçı. 3. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
3. Xəyyam Ömər. Rübailər. Tərcümə edən: Mirmehdi Seyidzadə. Bakı: Lider, 2004.
4. İmrə Yunus, Aşiq Veysəl. İki zirvə. Şeirlər. Tərtib edən və çevirən Məmməd Aslan. Bakı: Yazıçı, 1982.
5. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. II nəşr. Bakı, 2006.
6. Nəsimi İmadəddin. Rübailər. Tərtib edən və redaktoru Cahangir Qəhrəmanovdur. Bakı, 1973.
7. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. Ön söz, tərtib, şərh və lüğət Əlyar Səfərlinindir. Bakı, 1985.
8. Nəvai Əlişir. Yeddi səyyarə (poemadan parçalar). Özbəkədən tərcümə edən Ələkbər Ziyatay. Bakı: Yazıçı, 1979.
9. Rumi Celaleddin-i. Divan-ı kebir. Mütercim Edip Turgut. Ankara, Süre Yayınevi, 2010.
10. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə, müqəddimə və şərh Rəhim Sultanovundur. Bakı, 1980.
11. Ülken Hilmi Ziya. Aşk ahlakı. İstanbul, Türkiyə İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Средневековые восточные мыслители о человеке и жизни

Айтек Мамедова

Доктор философии по филологии

Институт философии и социологии НАНА. Азербайджан.

E-mail: a.z.m-9@mail.ru

Резюме. В статье рассматриваются взгляды средневековых восточных мыслителей на происхождение, природу и жизнь человека. Они считали человека самым благородным из всех существ и выражали возможность того, что он может достичь вершины совершенства, совершенствуя самого себя. Здесь отмечается, что человек как социальное существо функционирует в обществе, внутри самого себя, в общественной жизни. В статье рассматриваются взгляды Юсифа Баласагунлу, Омара Хайяма, Низами Гянджеви, Насираддина Туси, Джалаледдина Руми, Юнуса Имре, Имадеддина Насими, Алишера Навои, раскрывающие смысл жизни и самого человека. В своих произведениях они говорили о бренности человеческой жизни, обреченности всех существ на смерть и о быстротечности жизни. Здесь отражены взгляды ученых, раскрывающие вопрос о совершенном человеке, воплощающем в себе все человеческие ценности и качества.

В статье показано, что глубокие научные идеи средневековых восточных мыслителей, говоривших о человеке, жизни и других литературных, научных и философских вопросах, давали им вечную жизнь и бессмертие.

Ключевые слова: Восток, средние века, человек, культура, жизнь, мыслитель